

S:t Enevalds källa i Sölvesborg

Av Hans Milton

Pilgrimsfärder till "heliga platser" som botgörelse eller hjälp vid sjukdom och andra bekymmer spelade en central roll i medeltidsmänniskans tro och vardagsliv. I Skandinavien tycks kulten av S:t Enevald (eller Enevold) uteslutande ha varit lokaliserad till Sölvesborg. Hit vallfärdade under senmedeltiden pilgrimer ända från Mälardalen och Jylland. Närvaron av ett eget lokalhelgon "med ensamrätt" bör antagligen ha stärkt sölvesborgarnas självkänsla och bidragit till ökad kommersiell och kulturell aktivitet såväl i staden som med världen runtomkring.

Senmedeltida vallfart till Sölvesborg

Redan i början av 1400-talet omtalas S:t Enevald i ett samtida dokument. År 1405 gav således riddaren Jens Nielsen (Lövenbalk) till Avnsbjerg och Odegard på Nordjylland som bot för ett av honom begånget dråp en "ställföreträdande pilgrim" i uppdrag att i hans ställe och mot vederbörlig ersättning uppsöka bl.a. S:t Enevald. Någon särskild bestämmelseort för helgonet anges inte, men med största sannolikhet rörde det sig i detta fall om Sölvesborg.

En senare och mer långväga pilgrim var väpnaren Ulf Staffansson (Ulv) från Munsö i Färentuna härad, där hans sätesgård Söderby låg. Ulf, som var son till riksrådet och riddaren Staffan Ulfsson, blev med tiden häradshövding i Västmanland. Han tillhörde den ekonomiskt och politiskt mäktiga svenska högaristokratin i Mälardalen och ägde ett flertal gods i såväl Danmark som Sverige.

Jonas från Sorø med rundkullig hatt och den barhuvade Peter Kaeller. Båda är utrustade med en pilgrims viktigaste standardtillbehör, den långa staveln. Palmkvisten symboliserar att de varit i Jerusalem och musselskalet på väskan att de besökt Santiago de Compostela

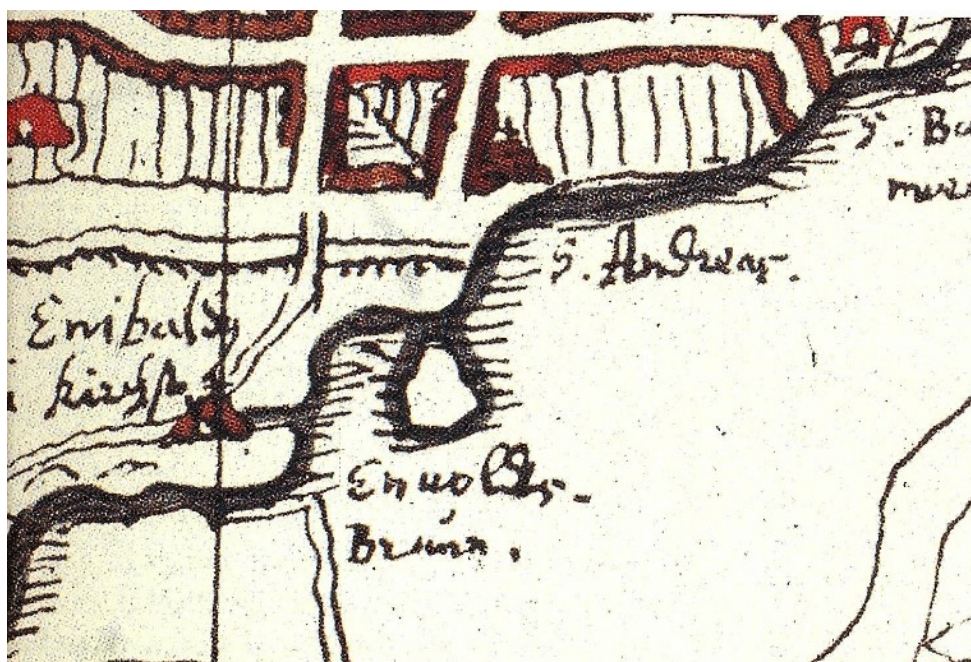
Den egentliga orsaken till hans vallfart framgår av ett den 19 juli 1419 i Köpenhamn utfärdat "urfejdobrev". I detta lovade nämligen en Lasse Krook med alla sina "fränders och vänners" godkännande Ulf Staffansson, som slagit ihjäl hans bror Jeppe, "urfejd" (förlikning), när denne till botgörelse personligen hade företagit "en pelegrimganga" till "sancti Enewald i Sölsborgh". Detta brev utgör det först kända och enda säkra medeltida skriftliga vittnesbördet om att S:t Enevald verkligen hörde hemma i Sölvesborg.

I ett annat brev 1421 intygade en Povel Måg, troligtvis en förmögen borgare från Nyköping, att han då hade fullgjort pilgrimsfärder till Rom, Santiago de Compostela, Aachen, Köln, Wilsnack, Maastricht, Einsiedeln, Nidaros, Uppsala, Eskilstuna, Vadstena, Linköping och Lister (S:t Enevald) samt flerstädes, som han "ej kan nämna". Med "Lister", som vid denna tidpunkt inte räknades till Blekinge utan utgjorde ett eget självständigt landskap i det danska riket, åsyftas med all rimlig säkerhet Sölvesborg. En viss geografisk vilshenhet är för övrigt inte särskilt ovanlig i redogörelser för medeltida pilgrimsresor.

Var finns S:t Enevalds källa?

Mot denna bakgrund har det i drygt ett hundra år och i synnerhet med referens till två äldre kartor, Johannes Mejers respektive Jens Sörensens, diskuterats var i Sölvesborg S:t Enevalds källa (brunn) faktiskt har legat; alldeles i närheten av den tomtindelade stadens gräns i söder (Mejer) eller avsevärt mycket längre söderut på borgerskapets kollektivt ägda odlings- och betesmarker (Sörensen)?

Den tysk-danske kartografen Mejer, som var bördig från Schleswig, utnämndes 1647 till kunglig geograf och matematiker. Omkring 1655 ritade han den äldsta bevarade kartan över Sölvesborgs stad och slott. Utöver stadskyrkan namnges fem med kors försedda byggnader, bl.a. S. Enevalds "gamla kyrka" med intilliggande S. Enevalds "brunn". Denna "grundritning" är på det hela taget påfallande väl förenlig med senare kartor över staden. Större delen av gatunätet kan utan vidare appliceras på en modern stadskarta. Förberedande observationer för sitt arbete, som därefter kompletterats med rekognoscering till fots, har Mejer med säkerhet gjort från kyrktornet. Självklart har han också genom fortlöpande, direkta samtal med sölvesborgarna inhämtat värdefull information, inte minst beträffande det precisa läget och namngivningen av de ecklesiastiska byggnaderna.

Jens Sörensen (1646–1723) var född i Sölvesborg, där han fram till 1674 verkade som köpman och skeppare med eget fartyg. När staden fråntagits sin stapelstadsrätt flyttade han med sin familj till Kristianstad och sedan, under det skånska kriget (1675–1679), först till Köpenhamn och därefter till Köge. År 1689 utnämnde kung Christian V honom till Danmarks förste sjökortsdirektör. Hans karta över Sölvesborgs stad med tillhörande ägor förelåg troligtvis i koncept på 1680-talet men renritades och färdigställdes tidigast åren 1713–1718. Vad gäller själva stadskärnan är kartan mycket schematisk och intetsägande. S:t Enevolds "källa" har här fått sin plats vid foten av den udde, där ett sentida skeppsvarv 1891 etablerades. Någon anslutande kyrklig eller annan typ av byggnad är inte markerad.

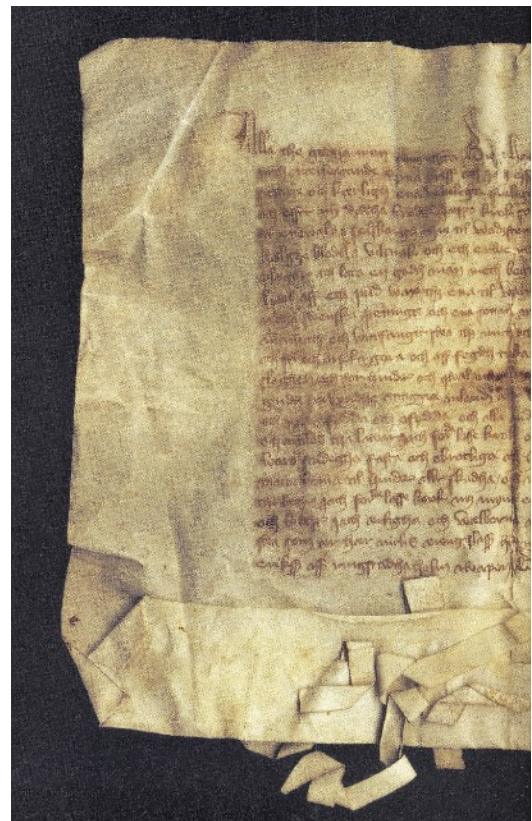

Ett skenproblem

Att källan är medeltida synes för alla debattörer ha utgjort en helt självklar och obestridlig utgångspunkt, varvid man i förekommande fall genomgående åberopat urfejd brevet från 1419. I detta brev är ju visserligen vallfart till S:t Enevold i Sölvesborg tillräckligt och väl dokumenterad, men någon till helgonet knuten "helig källa" nämns överhuvudtaget inte. Först vid 1600-talets mitt, genom Johannes Mejers karta och mer än två hundra år senare, är en källa med denna benämning känd. Märkligt nog har ingen under den långa och segslitna debatten uppmärksammat detta.

För påståendet om att det under medeltiden finns en S:t Enevolds källa i Sölvesborg saknas alltså för närvarande nödvändig säker information. Den kan ha funnits, men vi vet det inte säkert! Vi kan givetvis då inte heller veta, var den nu ligger.

Diskussionen har således hittills handlat om ett skenproblem, att utifrån en felaktig premis försöka hitta något som man inte säkert vet har funnits. Det är ur denna synvinkel inte så konstigt att den både medfört onödiga kontroverser och pågått så länge.

Urfejdabrevet 1419 i original (detalj).
 Sigillen saknas. Uppsala UB
 Texten "sancti Enewald i Sölsborgh"
 står att läsa i början av femte raden

Ett nytt perspektiv

Å andra sidan lämnas därmed enligt min bestämda mening ett framtida, konstruktivt utrymme för helt nya och än mer spännande frågor om och perspektiv på S:t Enevaldskulten i Sölvesborg. Låt mig därför i detta syfte bara kort sammanfatta övriga viktiga resultat av min egen forskning i ämnet.

S:t Enevalds brunn på Johannes Mejers karta från omkring 1655 finns i den nuvarande Järnvägsparken, som tidigare var i S:t Nicolaikyrkans ägo och då kallades "Capelshagen". Att så är fallet framgår med all önskvärd tydlighet av ett protokoll den 31 maj 1696, när biskop Mathias Steuchius visiterade församlingen. Vid detta tillfälle beklagade sig sålunda den nyinstallerade kyrkoherden Lars Odder "öfwer en källa, staxt ut för staden, hwarest ett Capel tilförne bygdt, mendh nu aldeles ruinerat så att allenast fundament stenerne der synes, til hwilken hwar missomars afton den gemene hopen af staden utgick, och synnerligen dhe siuke och halte".

Protokollet har förts av den biskopen medföljande konsistorienotarien Johan Ericsson Klinthe. Ordet "staxt" i denna kontext måste i dåtidens (svenska) språkbruk syfta på källans belägenhet i förhållande till staden och här betyda "i omedelbar anslutning till". Avståndet mellan Sölvesborgs stads medeltida gräns i söder och den befintliga brunnen i Järnvägsparken är drygt 100 meter. Till Jens Sörensens källa i nutidens Falkviksområde är det omkring 1,5 kilometer!

Uppgiften om det källan närliggande kapellet, där vid visitationstillfället endast stengrunden återstod, bekräftar existensen av Mejers "Alte kirche". Detta kapell, som förmodligen var uppfört i tegel, får sannolikt betraktas som nyckelfaktorn i den senmedeltida vallfarten till och kulten av S:t Enevald i Sölvesborg. Här liksom i samtidens vallfart utgjorde det primära målet för pilgrimerna inte heliga källor utan platser med konkreta, fysiska lämningar av heliga personers gravar, kvarlevor och andra relikier, till vilka de förväntade miraklen direkt kunde relateras. Att fokus i detta sammanhang väsentligen mer bör ligga på ett kapell eller en kyrka än på en "helig" källa ter sig därför uppenbart.

På själva midsommarafton 1709 blev den källa i Kapellshagen, som enligt stadens dåvarande rådman Samuel Kihlmans egenhändiga anteckningar i kämnärsrättens dombok benämndes S:t Enevalds källa, under landshövdingen i Blekinge Jöran Adlerstens och pastor Lars Odders nitiska överinseende systematiskt jämnad med marken, "med steen uppfylld och alldeles förstörd och till intet giorder". Huruvida de synliga lämningarna av S:t Enevalds kapell samtidigt undanröjdes, alternativt att detta hade verkställts långt tidigare, finns inga säkra uppgifter.

En förutsättningslös arkeologisk undersökning av brunnen kan i bästa fall generera mer tillförlitlig kunskap om en eventuellt medeltida S:t Enevalds källa i Sölvesborg. Om dessutom läget av kapellet parallellt kan fixeras, finns det enligt min uppfattning

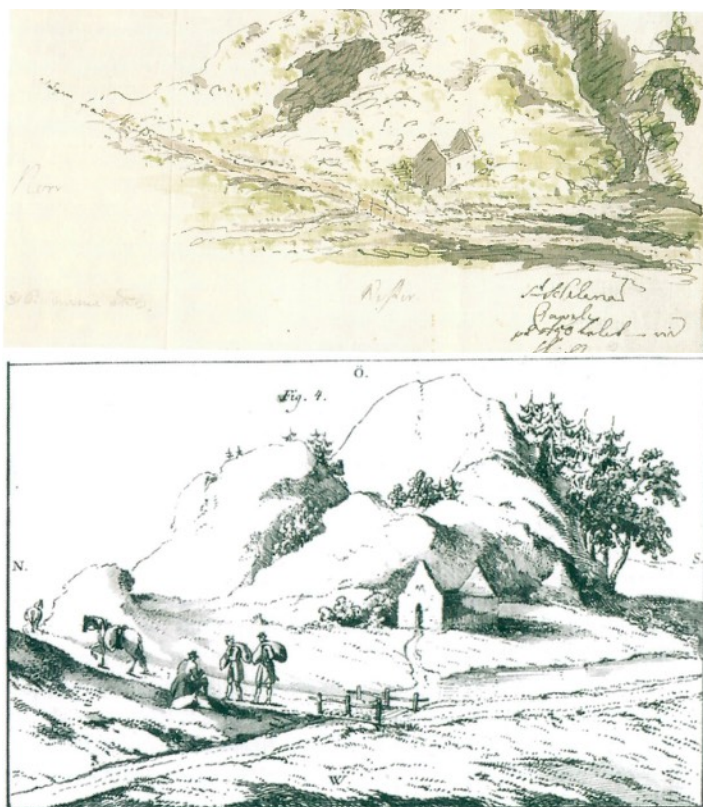

mycket goda skäl för slutsatsen att hjärtpunkten för senmedeltidens S:t Enevaldskult därmed har lokaliserats. De potentiella vetenskapliga, lokalhistoriska, kulturella och turistiska värdena av detta borde vara många och uppenbara.

S:t Enevaldskulten

Mellan den medeltida S:t Enevaldskulten och den betydande årliga frimarknaden (S:t Hans marknad) på midsommardagen i Sölvesborg under dansk tid finns sannolikt ett nära samband. Som helgdag var midsommardagen samtidigt en arbetsfri, folklig festdag, som gav stadens och landsbygdens människor goda tillfällen att manifesteras social gemenskap mellan olika samhällsskikt samt vidmakthålla och utveckla värdefulla kontakter med marknadsbesökare från Blekinge, Skåne och Småland.

Om S:t Enevald är vid sidan av den lokala folkliga traditionen och sägnen, som nedtecknats 1763 och i huvudsak bygger på vandrings-sägner, annars nästan ingenting känt. Till skillnad mot mer namnkunniga helgon har i detta fall inte någon levnadsteckning eller mirakelsamling kunnat tillhandahållas. Vi känner till yttermera visso inte alls till vem eller vilka, som ursprungligen kan tänkas ha initierat S:t Enevalds "helighet", inte heller varför, på vilket sätt eller när detta har ägt rum.

S:t Elins av Skövde kapell på 1750-talet. S:t Enevalds kapell i Sölvesborg kan mycket väl ha varit av likartad konstruktion och storlek.

Det finns emellertid goda skäl för antagandet att S:t Enevald har varit mer än ett snävt geografiskt begränsat folkligt bygdehelgon samt att Sölvesborg åtminstone på regional nivå har fungerat som en relativt betydelsefull vallfartsort. Sölvesborgs stad är till exempel en av de enbart tolv till namnet kända och identifierade platser, som utgjorde besöksmål för den senmedeltida botvallfarten i Skandinavien.

Det kan med viss rätt, även om några faktiska vittnesbörd härför saknas, ändå förmodas att såväl drottning Margareta som kung Erik av Pommern i samband med sina resor till staden och slottet i början av 1400-talet också ägnat S:t Enevald vederbörlig uppmärksamhet. De två unionsregenternas personliga engagemang och

intresse för pilgrimsfärder och helgontro är i många avseenden väl dokumenterat. Kung Eriks gemål drottning Filippa fick för övrigt sin grav i den heliga Birgittas kloster i Vadstena.

Lokala "offerkällor"

S:t Enevalds källa på Jens Sörensens karta finns i Falkvik och är som erkänd lokal, folklig offerkälla under 1700- och 1800-talen av givet kulturhistoriskt intresse. Någon form av tidigare (förkristen/kristen) källkult på platsen kan naturligtvis inte helt uteslutas. Möjligen är den i dag kallmurade brunnen dock inte medeltida utan inrättad för den vaktstyrka, som under det skånska kriget från 1676 bemannade den närbelägna skansen.

Det bör även påpekas att S:t Enevalds källa i Sölvesborg långtifrån är den enda kända lokala offerkällan. En annan sådan ansedd helig källa var belägen på "Ängaliden" söder om Ysane kyrka. I Siretorp på andra sidan Sölvesborgsviken fanns, berättas det vid mitten av 1700-talet (Cronholm), ytterligare en speciellt välbesökt källa, vid vilken allmogen på midsommarafton brukade utöva "något aperi med blomsters kastande i källan".

De heliga källorna som vallfartsobjekt?

Det finns cirka 720 "helligkilder" i Danmark. Av dessa har ännu inte någon skriftligt kunnat dokumenteras som en senmedeltida vallfartsplats. Efter beslutet om en reformatorisk ordning i oktober 1536, varigenom man radikalt avskaffade all helgondyrkan och också förbjöd den mer folkligt religiösa kulturen, omnämns visserligen ett mindre antal. Men endast en enda, Vor Frues i Karup källa på Jylland, har arkeologiskt visats vara medeltida. År 1906 utgrävdes där resterna av ett litet kapell (omkring 4 m brett och 10 m långt), som uppförts av stora, röda tegelstenar på stenfot och täckts med munktegel. Intill kapellets östgavel påträffades själva källan "omsat med store kampesten og indeni fyldt med hvidt kildesand" (Wammen 1911). Senare, i synnerhet under 1600-talet, ökar antalet namnkunniga heligkällor mycket kraftigt i både Danmark och Sverige.

Karups källa (överst)
S:t Olofs källa (underst)

En dansk forskare (Andersen 1985) har tolkat detta som ett kompensationsfenomen till följd av reformationens drastiska, oftast kompromisslösa och grundliga omvandling av det för gemene man gamla invanda katolska kyrko- och fromhetslivet. "Håbet om mirakler udrydder man imidlertid ikke med ét slag, det knyttes nu til de helligkilder, som för havde levet en tilbagetrukken tilvaerelse i maengden af andre udtryk for troen på helgener og mirakler. Helligkilderne oplever nu en renaissance, men naermost som et kompensationsfaenomen. Det er fra denne situation, man har sluttet tilbage på middelalderens forhold, og det er utvivelsomt overordentlig farligt".

Reformatorerna tog bestämt avstånd från helgonkulten, vilket innebar att menigheten inte längre öppet kunde vända sig till de traditionella beskyddarna vid sjukdom, krig, missväxt och andra olyckor. Helgdagarna betecknades dessutom i allmänhet såsom varande "till fördärv för själ, kropp och egendom". Genom den nya kyrkolagen, Kirkeordinansen 1537, reducerades antalet tillåtna helgdagar i Danmark från ett femtiotal till sexton utöver årets söndagar. Under ett kalenderår tillfogades med andra ord drygt trettio arbetsdagar.

Under den efterreformatoriska tiden redovisas i en allt stridare ström av antikvarisk-topografiska beskrivningar, rannsakingar om antikviteter och prästrelationer jämsides med folkliga sägner och lokala traditioner den ena heliga källan efter den andra. Förutom S:t Enevalds källa utpekades i Blekinge flera andra källor, exempelvis i Edestad och Torhamn, som offerkällor. Inte någon av dessa torde dock än så länge med välgrundade skäl kunna förklaras vara ett vallfartsmål av medeltida proveniens. Uppfattningen av dem som heliga och undergörande hör sannolikt det senare 1500-talet samt 1600- och 1700-talen till.

Den allmänna föreställningen om de heliga källornas betydelse som vallfartsobjekt i det medeltida Danmark vilar sannolikt på tämligen bräcklig grund. Detsamma torde nog även kunna sägas om Sverige.

Referenser

Arkiv

Göta hovrätts arkiv: Renoverade domböcker från Sölvesborgs kämnärsrätt

Lunds landsarkiv: Lunds domkapitels arkiv

Riksarkivet: Fattigräkenskaper från Sölvesborgs församling

Uppsala universitetsbibliotek: Handskriftssamlingen

Litteratur

Andersen, S., Helligkilder og valfart. Festskrift til Thelma Jexlev. 1985

Anderson, W., Helgonkult i Blekinge. Antikvarisk Tidskrift 1917-1924

Andersson, L., Pilgrimsmärken och valfart. 1989

-
- Anglert, M., Sölvesborg. Medeltidsstaden 54. 1984
Burke, P., Folklig kultur i Europa 1500-1800. 1983
Cronholm, C., Blekings beskrivning. Faksimil. 1976
Dahlby, F., Helgondagar. 1959
Eskeröd, A., Årets fester. 1973
Fjellander, S., Kapelltomter i det medeltida Sölvesborg. Blekinge-Boken 1957
Fröjmark, A., Mirakler och helgonkult. 1992
Jørgensen, E., Helgendyrkelse i Danmark. 1909
Kindström, L-G., Sveriges kyrkor. Sölvesborgs kyrkor. 1962 Knudsen, J., Sökortdirektör
Jens Sørensen. 1918
Krötzl, C., Den nordiska pilgrimskulturen under medeltiden. Helgonet i Nidaros.
1997
Lauridsen, P., Kartografen Johannes Mejer. Dansk Historisk Tidsskrift 1887-88
Liebgott, N-K., Hellige maend og kvinder. 1981
Lundén, T., Svenska helgon. 1972
Lundén, T., Svenska missionärer, helgon och kyrkogrundare. 1983
Malmstedt, G., Helgdagsreduktionen. 1994
Martling, C.H., En svensk helgonkrönika. 2001
Milton, H., Listers och Sölvesborgs historia. Den förhistoriska och den danska tiden.
1994
Milton, H., Medeltidsstaden Sölvesborg. Stadens förvandlingar. 2006
Nevéus, C., Botvallfart under svensk medeltid. Ny väg till medeltidsbrevens. 2002
Pegelow, I., Helgonlegender i ord och bild. 2007
Schmidt, A., Danmarks helligkilder. 1926
Wammen, J.P., Karup. Dens kirke og dens helligkilde. 1911